

Тетяна ШЕВЧУК, канд. філол. наук, ст. наук. співроб.

ORCID ID: 0000-0003-4856-4430

e-mail: shevchuk1712@ukr.net

Інститут мистецтвознавства фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України, Київ, Україна

АНЕКДОТ ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА-ХУДОЖНИКА У ЗАПИСАХ ІВАНА ПАНЬКЕВИЧА (З АРХІВУ ФОНОГРАМ АВСТРІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ТА ЛІТЕРАТУРНОГО АРХІВУ м. ПРАГИ¹)

Вступ. Пошук і оприлюднення архівних фольклорних текстів про Тараса Шевченка залишається актуальним завданням сучасного шевченкознавства.

Метою цього дослідження є введення до наукового обігу одного з варіантів анекдоту про Т. Шевченка і намальований ним портрет генерала, висвітлення історії цього запису, аналіз припущень і висновків щодо походження його сюжету.

Методи. Авторка спирається на порівняльно-історичний метод, а також враховує особливості методики польових антропологічних досліджень, запроваджених австрійським ученим Рудольфом Пехом на початку ХХ століття.

Результати. Автентичний запис анекдоту про Тараса Шевченка виявлено в двох іноземних архівах: Архіві фонограм Австрійської Академії наук (м. Відень) та Літературному архіві м. Праги. Запис зроблений українським діалектологом і фольклористом Іваном Панькевичем (1887–1958) 1915 р. в рамках віденського антропологічного проєкту з фіксації усного мовлення військовополонених часів Першої світової війни. Інформантом І. Панькевича був учитель Федір Шевченко з с. Керелівка Звенигородського повіту Київської губернії, що перебував тоді у таборі м. Фрайштадт (Верхня Австрія). Текст анекдоту записано на фонограф

¹ У роботі над рукописами Івана Панькевича мені всіляко сприяли співробітниця Літературного архіву м. Праги Яна Стурсова та Тереза Судзінова, а також Крістіан Лібл з Архіву фонограм Австрійської Академії наук, за що висловлюю їм щире вдячність. Важливою є також допомога Тетяни Боряк, котра й спрямувала мене до Літературного архіву Праги.

і транслітеровано латиницею. Є він і в рукописі І. Панькевича, що зберігається у його фонді в Літературному архіві м. Праги (№ 2718).

Висновки. Аудіозапис анекдоту про Шевченка-художника, здійснений І. Панькевичем, важливий як для фольклористів, так і для літературознавців, оскільки в їхньому арсеналі є небагато автентичних текстів, зафіксованих із збереженням особливостей усного мовлення. Важливим є атрибутування цього тексту інформантом Федором Шевченком саме як анекдоту (це вагомий аргумент у спробах визначити жанрову приналежність запису).

Ключові слова: анекдот, Шевченко-художник, портрет генерала, архів фонограм, фонд Івана Панькевича.

Вступ

Фольклористичне шевченкознавство вже має певні здобутки в накопиченні та осмисленні усної творчості про Тараса Шевченка (Назаренко, 2017). Однак, як зауважив Станіслав Росовецький, "пошук в архівах, наукове видання й дослідження фольклору про Шевченка залишається актуальним завданням" (Росовецький, 2017, с. 124).

Методи

Використовуючи порівняльно-історичний метод дослідження фольклорних текстів, враховую і методологічний досвід віденського антрополога Рудольфа Пеха, набутий у процесі аудіофіксації зразків усного мовлення під час Першої світової війни. Аналізуючи усну прозу про Т. Шевченка, С. Росовецький звернув увагу на її ідеологічний центр та периферію. До першого вчений зараховує численні легенди, перекази про поета й художника, підкреслюючи, що це різножанровий комплекс, до другого – анекдоти сміхового характеру, що побутували в інтелігентських колах знайомих Шевченка. Для фольклористів важливими є питання, пов'язані з автентичністю текстів, тому С. Росовецький звертає особливу увагу на записи й публікації 1930-х років, коли активно здійснювалося їх "редагування" адептами т. зв. "сталінської фольклористики". Окрім того, цінними є й відомості про інформантів. "Анекдоти, що побутували у середовищі інтелігенції, – зауважив С. Росовецький, – треба було б перевірити на варіативність" (Росовецький, 2017, с. 126).

Наше дослідження саме й присвячене одному з варіантів анекдоту про Шевченка-художника, виявленому в Архіві фонограм Австрійської Академії наук (м. Відень), а згодом і в Літературному архіві м. Праги. Цей анекдот зафіксував 1915 р. з допомогою фонографа відомий діалектолог і фольклорист Іван Артемович Панькевич (1887–1958) в рамках віденського антропологічного проєкту з вивчення усного мовлення військовополонених часів Першої світової війни, котрі перебували в таборах Австро-Угорщини. Ініціатором проєкту було Віденське Антропологічне Товариство, доручивши його реалізацію віденському вченому Рудольфу Пеху (1870–1921). І. Панькевич на той час завершив навчання у Віденському університеті й працював у Терезіянській консульрній академії. Його і віденського мовознавця, діалектолога Ганса Поллака (1885–1976), було запрошено до участі в записах зразків усного мовлення від військовополонених восьми губерній Російської імперії: Чернігівської, Київської, Харківської, Катеринославської, Полтавської, Херсонської, Волинської, Воронежської. Військовополонені українці проживали переважно у таборі біля м. Фрайштадта, яким опікувався Союз визволення України. Там Іван Панькевич і записав анекдот про Тараса Шевченка та намальований ним портрет генерала. Інформантом був Федір Шевченко, вчитель початкової школи с. Керелівки Звенигородського повіту Київської губернії, котрий назвав себе онуком поета Тараса Шевченка.

Аудіозаписи Івана Панькевича і його колег увійшли до наукового обігу лише через 100 років після завершення Першої світової війни: 2018 р. у Відні презентували два аудіо CD й один CD-ROM буклети з розшифруванням фонозаписів. До такої роботи долучилися й українські мовознавці, зокрема співробітниця Інституту української мови НАН України Лілія Москаленко, котра згодом опублікувала кілька статей про згаданий віденський антропологічний проєкт. Дослідницю насамперед цікавив мовний портрет українських інформантів, у тому числі й Федора Шевченка. Його рідна говірка, за висновком дослідниці, належить до середньонадніпрянського говору південно-східного наріччя української мови. Однак

мовознавиця у своїх публікаціях не згадує про те, що записані І. Панькевичем тексти є власне фольклорними. Л. Москаленко здійснила транслітерацію анекдоту, що був записаний І. Панькевичем у м. Фрайштаді, – "Як Тарас Шевченко "змусив" генерала заплатити за портрет":

"Я називаюся Фёдір Шевчѣнка. С селá Керѣлівки, Звинигорóдського повіту, на Кі́ївщині. Внук українського поета Тарáса Шивчѣнка. У нас в селі́ Керѣлівці роска́зують такі анигдо́ти про Тарáса Шивчѣнка. Оди́н гинирáл замóвив Тарáсові намалюва́ти портрѣта. Тарáс намалюва́в партрѣта, али́ гинирáлові показáвся він дуже дорогий – і він його́ ни схоті́в взяти субі́. Тоді́ Тарáс нама́зав милом юму́ мо́рду і відда́в цилю́рникові на ви́ставку. І прика́зав то́му цилю́рникові, яг бу́де... хто... як хто захоче купі́ти цей партрѣт, то сказа́в ціну́ більшу вдво́є, як у... просі́в у то́го гинирáла. Че́рез де́який час прехо́дить гиніра́... гиніра́л до цилю́рника. Побáчив на... на ви́ставці свій партрѣт – і прóсить його́, шоп той прода́в його́. Цилю́рник запросі́в у ньóго ціну́, яку сказа́в юму́ Тарáс Шивчѣнко – ціну́ вдво́є більшу, яку він... як просі́в у гиніра́ла Тарáс. Той гинерáл тоді́ж не... не торгува́вся, а запла́тив їму́ стільки, скільки те́й просі́в, і забра́в партрѣта субі́" (Москаленко, 2018, с. 124).

Для фольклористів важливим є той факт, що сам оповідач означив свою розповідь як анекдот. М. Назаренко варіанти цього сюжету зараховує до легенд, відзначивши, що "Шевченко як маляр, наділений надзвичайними здібностями, фігурує в записаних текстах принаймні від початку ХХ століття; надалі ця тенденція лише посилюється" (Назаренко, 2017, с. 556). Дослідник називає найпоширенішою легендою цієї групи ту, що оповідає про розмальований Шевченком портрет пана, яка була опублікована 1863 р. (її надруковано у книжці на с. 62–63). Мова йде про анекдот, поданий як справжній епізод із життя Т. Шевченка, що фігурує у спогадах Петра Мартоса: "В кінці 1837 чи на початку 1838 року якийсь генерал замовив Шевченкові свій портрет олійними фарбами. Портрет вийшов дуже вдалий і головне, надзвичайно схожий. Превосходительство був дуже некрасивий; художник, зображуючи його, не відійшов

від правди. Можливо, це, а, можливо, й те, що генералові не хотілося дорого, як йому здавалося (хоча він був дуже багатий), платити за таку бридку фізіономію, але він відмовився забирати портрет. Шевченко, замазавши генеральські атрибути й прикраси, навів замість них на шию рушник і, додавши до нього приладдя для гоління, віддав, і от спалахнув генеральський гнів, який треба було вгамувати хоч би там що... Дізнавшись, хто такий Шевченко, генерал приступив до Енгельгардта, який перебував тоді в Петербурзі, з пропозицією купити в нього кріпака. Поки вони торгувалися, Шевченко дізнався про це і, розуміючи, що його може чекати, кинувся до Брюллова, бажаючи врятувати його" (Бородін, В. С., Павлюк, М. М., Шубравський, 1982, с. 71).

"Анекдотом Мартоса" назвала оповідь про Т. Шевченка і генеральський портрет літературознавиця Роксана Харчук. У монографії "Шевченко, його читачі й нечитачі у ХІХ столітті" авторка висловила переконання, що у своїх спогадах 1863 р. П. Мартос містифікував біографію Шевченка (Харчук, 2021, с. 13). Варіанти анекдоту про Шевченка-художника і портрет генерала (або пана) неодноразово публікувалися у різних виданнях, зокрема й 2007 року в збірнику переказів і легенд Канівщини "Шевченко у фольклорі" під заголовком "Ослячий портрет". Під текстом зазначено, що його записала О. Г. Фрунт 1960 р. у м. Канів від А. І. Каптура, 1880 р. н.:

"Коли Тарас Григорович Шевченко жив у Києві, до нього прийшов пан і попросив намалювати його портрет. Шевченко накидав олівцем контури. Потім пан питає, скільки це буде коштувати. Шевченко сказав за портрет 150 карбованців. Скупому панові це здалося дуже дорого. Тоді Шевченко загадав за портрет 300 карбованців. Пан розсердився і пішов.

До цього портрета Шевченко домалював ослячі вуха, поніс його в магазин і сказав, щоб портрет повісили у вітрині, і хто схоче купити, то щоб заплатив 500 карбованців.

Одного разу цей самий пан іде вулицею мимо магазину. Бачить, висить його портрет, тільки з ослячими вухами. Пана аж затіпало від несподіванки і такого посміховища. Він кинувся до продавця:

– Скільки отой портрет коштує?

Продавець відповів:

– 500 карбованців.

Пан миттю заплатив гроші і забрав портрет.

А продавець йому:

– Гарного ви, пане, осла придбали. І не дорого" (Очеретяна, 2007, с. 19).

Літературознавець і поет Василь Щурат (випускник філософського факультету Віденського університету) в статті "Шевченко в малярським анекдоті" зауважив, що в багатьох публікаціях про Тараса Шевченка анекдот, наведений П. Мартосом, було подано як факт його біографії. Насправді ж в основі таких оповідей є давній анекдот із життя маляра, поширений у Польщі, на Волині та Київщині. Дослідник стверджує, що анекдот, прикладений до біографії Шевченка, виник у Польщі в другій половині XVIII ст. (Щурат, 2014, с. 53).

Про цей текст згадує й С. Росовецький у книжці "Шевченко. Сучасна біографія", назвавши його "видуманий портрет генерала в анекдоті" (Розділ 2. Підмайстер малярської артілі, який мріє про свободу: Петербург) (Росовецький, 2020, с. 51). Однак й зараз в інтернеті можна побачити посилання на згаданий анекдот як на факт із життя Т. Шевченка. У цьому контексті варто згадати програму досліджень фольклору про Шевченка, окреслену М. Назаренком, що, на його думку, "покладе край спекулятивним і необґрунтованим висновкам, розповсюдженим у шевченкіані та «парашевченкіані». Йдеться, зокрема, про публікацію усього наявного корпусу фольклорних матеріалів, висвітлення генези конкретних мотивів і сюжетів" (Назаренко, 2005, с. 155). З цього погляду записаний І. Панькевичем анекдот є особливо цінним, адже його автентичність не підлягає сумніву, до того ж зберігає особливості говірки рідного села Тараса Шевченка. 2023 р. завдяки словацькому фольклористу Миколі Мушинці я дізналася про існування рукопису Івана Панькевича, в якому він зафіксував особливості своєї праці в таборі м. Фрайштадта, що зберігається в Літературному архіві м. Праги (Мушинка, 2010, с. 582). На моє прохання його співробітники розшукали цей рукопис і в березні 2024 р.

я одержала 87 відсканованих аркушів, серед яких є і запис анекдоту про Тараса Шевченка, переданий латиницею. Вгорі над текстом зазначено номер аудіозапису – № 2718 (Paňkevųč). Рукопис І. Панькевича є чернеткою звіту про екскурсії (тобто експедиції) до м. Фрайштадта і процес фонографічних записів від українських полонених. Автор зазначає, що мав певні труднощі з відбором інформантів для запису, а його метою була фіксація особливостей усного мовлення, говірок українців. Чотири сторінки звіту написані німецькою мовою, а самі тексти – українською (подекуди кирилицею, але переважно латиницею), Такий принцип запису пояснюється тим, що І. Панькевич отримав ґрунтовний лінгвістичний вишкіл у Відні, навчаючись у відомих мовознавців. Це насамперед німецький лінгвіст Пауль Кречмер, професор загального порівняльного мовознавства (Paul Kretschmer, 1866–1956), славіст Вацлав Вондрак (Vaclav Vondrak, 1859–1925), норвезький мовознавець Олаф Брех (1867–1961). Труднощі ж із вибором інформантів пояснюються, зокрема, вимогою попередньо записати текст, а тоді вже прочитати його перед фонографом (про такі особливості фіксації згадує авторка статті "Етнографія в таборах для військовополонених: Рудольф Пех і Роберт Блайхштайн" Брітта Ланге²). Цю вимогу висловив очільник проєкту Рудольф Пех: "Спочатку запишіть текст самостійно, а потім, після репетиції, прочитайте його перед апаратом" (Lange, 2021, с. 7). Тож не даремно серед інформантів був і Федір Шевченко, адже перевага надавалася письменним військовополоненим. Б. Ланге прийшла до висновку, що етнографічні дослідження в таборах для військовополонених в часи Першої світової війни не призвели до наукових інновацій у сенсі фундаментальної зміни концепцій, але дали змогу накопичити величезний за обсягом етнографічний і фольклорний матеріал (Lange, 2021, с. 84).

² Брітта Ланге упродовж 2008–2010 рр. брала участь у дослідницькому проєкті "Голоси в'язнів" в Інституті соціальної антропології Австрійської Академії наук. З 2011 р. працює науковим співробітником кафедри історії та теорії культури Берлінського ун-ту імені Гумбольта. Авторка електронної англomовної книги "Полонені голоси" (Captured Voices, 2022).

Результати

Отже, результатом цього дослідження є введення до наукового обігу архівних матеріалів, що можуть використовуватись для поповнення антології фольклорних текстів про Тараса Шевченка та для коментування сюжету оповідей про генеральський портрет.

Дискусія і висновки

Записи І. Панькевича у таборі м. Фрайштадта засвідчують не лише особливості говірок тогочасних українців, що проживали в різних губерніях Російської імперії, а й збагачують наші знання про фольклорний репертуар інформантів, зокрема й тих, що проживали на малій батьківщині Тараса Шевченка. Цінним як для фольклористів, так і шевченкознавців, є й запис анекдоту про Тараса Шевченка, оскільки в їхньому розпорядженні є не так багато автентичних текстів, зафіксованих із збереженням особливостей усного мовлення. Важливим аргументом у дискусіях про жанрову приналежність оповіді про Т. Шевченка й намальований ним генеральський портрет, є свідчення інформанта – Федора Шевченка, котрий атрибутував переказаний ним перед фонографом текст як анекдот. Дослідження історії появи сюжету цього анекдоту підтверджує висновок С. Росовецького про його побутування в інтелігентському середовищі знайомих Т. Шевченка, зокрема й серед родичів поета.

Список використаних джерел

Бородін, В. С., Павлюк, М. М., & Шубравський, В. Є. (ред.) (1982) *Спогади про Тараса Шевченка*. В-во "Дніпро".

Москаленко, Л. (2018). Полин, голос, в Україні. *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ. IX Міжнародна наукова Інтернет-конференція з україністики / Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht. München 1–4 November, 2018*, 122–135.

Мушинка, М. (2010). Іван Панькевич – співзасновник товариства "Просвіта" на Закарпатській Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць*, 19, 577–582.

Назаренко, М. (2005). Легенди про Шевченка XIX – початку XX століття. *Шевченкознавчі студії. Зб. наукових праць*, 7, 149–156.

Назаренко, М. (2017). *Поховання на могилі: Шевченкова біографія у фольклорі та фейклорі*. Критика.

Росовецький, С. К. (2017). Т. Г. Шевченко в українській усній прозі. *Традиційна культура*, т. 18, № 4 (68), 124–133.

Росовецький, С. (2020). *Шевченко. Сучасна біографія*. Дух і Літера.
Очеретяна, В. О. (Ред.). (2007). *Шевченко у фольклорі. Збірник переказів і легенд Канівщини*. ЧОПОПП.

Харчук, Р. (2021). *Шевченко, його читачі й нечитачі у XIX столітті*. Ін-т літератури НАН України.

Щурат, В. (1914). *З життя і творчості Тараса Шевченка*. Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка.

Lange, B. (2021). Ethnografie in Kriegsgefangenenlagern: Rudolf Pöch und Robert Bleichsteiner. *Völkerkunde zur NS-Zeit aus Wien (1938–1945): Institutionen, Biographien und Praktiken in Netzwerken*. Band 1. A. Gingrich und P. Rohrbacher (Hg.). Publikatione Universität Wien, 63–84.

Paňkevyč Ivan. Fonografické zaznamy ukrajinských východních nářečí, zapsaných Ivanem Paňkevyčem z nahrávek, přizených rakouskou Akademií věd ve Vídní v zajateckém táboře ve Freistadtu u Lince v r. 1914 a 1915 / rkp.zápis, I. verze I zéšit / čísla fonografických kotoušů: 2703–2713, 2718, 2687, 2691, 2957–2966 / I zešit. *Literární archiv Památníku národního písemnictví. Praha*.

References

Borodin, V. S., Pavliuk M. M., & Shubravskiy, V. E. (1982) *Memories of Taras Shevchenko*. Dnipro [in Ukrainian].

Kharchuk R. (2021). *Shevchenko, his Readers and non-Readers in the 19th Century*. Institute of Literature of National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Lange, B. (2021). Ethnografie in Kriegsgefangenenlagern: Rudolf Pöch und Robert Bleichsteiner. *Völkerkunde zur NS-Zeit aus Wien (1938–1945): Institutionen, Biographien und Praktiken in Netzwerken*. Band 1. A. Gingrich und P. Rohrbacher (Hg.). Publikatione Universität Wien, 63–84.

Moskalenko, L. (2018) Flights, Voice, to Ukraine (based on phonorecords of Ukrainian Prisoners of war during the First World War in Austria). *The Dialogue of Languages is the Dialogue of Cultures. Ukraine and the World. IX International Scientific Internet Conference on Ukrainian Studies / Munich November 1–4, 2018*, 122–135 [in Ukrainian].

Mushynka, M. (2010). Ivan Pan'kevich – co-founder of "Prosvita" society in Transcarpathian Ukraine. *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood. Coll. of science works*, 19, 577–582 [in Ukrainian].

Nazarenko, M. (2005). Legends about Shevchenko of the 19th and early 20th centuries. *Shevchenko studies. Coll. scientific papers*, 7, 149–156 [in Ukrainian].

Nazarenko, M. (2017). *Burial at the grave: Shevchenko's biography in folklore and fakelore*. Krytyka [in Ukrainian].

Ocheretyana, V. O. (2007). *Shevchenko in folklore. A collection of tales and legends of the Kaniv region* [in Ukrainian].

Paňkevyč, Ivan: / Fonografické zaznamy ukrajinských východních nářečí, zapsaných Ivanem Paňkevyčem z nahrávek, přizených rakouskou Akademií věd ve Vídní v zajateckém táboře ve Freistadtu u Lince v r. 1914 a 1915 / rkp.zápis, I. verze

I zéšit / čísla fonografických kotoušů: 2703–2713, 2718, 2687, 2691, 2957–2966 / I zešit. *Literární archiv Památníku národního písemnictví. Praha.*

Rosovetsky, S. (2020). *Shevchenko. Modern biography*. Duh i Litera [in Ukrainian].

Rosovetsky, S. K. (2017). T. G. Shevchenko in Ukrainian oral prose. *Traditional culture*, t. 18, no. 4 (68), 124–133 [in Russian].

Shchurat, V. (1914). *From the Life and Work of Taras Shevchenko*. NTSh [in Ukrainian].

Отримано редакцією збірника / Received: 20.05.24

Прорецензовано / Revised: 18.09.24

Схвалено до друку / Accepted: 15.10.24

Tetiana SHEVCHUK, PhD (Philol.), Senior Researcher

ORCID ID: 0000-0003-4856-4430

e-mail: shevchuk1712@ukr.net

Rylskiy Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A JOKE ABOUT TARAS SHEVCHENKO AS AN ARTIST IN THE NOTES OF IVAN PAN'KEVYCH (FROM THE PHONOGRAM ARCHIVES OF THE AUSTRIAN ACADEMY OF SCIENCES AND THE PRAGUE LITERARY ARCHIVES)

Background. *The search and publishing of archival folklore texts about Taras Shevchenko remain a current task of the modern Shevchenko heritage studies. This research considers one iteration of the joke about T. Shevchenko and the General's Portrait painted by him.*

Methods. *The author employs a comparative-historical approach, while also considering the specifics of the field anthropological research methodology introduced by the Austrian scholar Rudolf Pösch in the early 20th century.*

Results. *This variant was discovered by an author in two foreign archives: the Phonogram Archives of the Austrian Academy of Sciences and the Prague Literary Archives. The note was made by the Ukrainian dialectologist and folklore specialist Ivan Pan'kevych in 1915 within the framework of the Vienna anthropological project for recording of the oral speech of the First World War-era prisoners. A teacher Fedir Shevchenko from Kerelivka village, Zvenyhorodskiy powiat of Kyiv governorate, who then happened to be in the Freistadt camp (Upper Austria), was informant of I. Pan'kevych. The joke text is recorded using the phonograph and transcribed in Latin characters. It also exists in the form of a manuscript of I. Pan'kevych kept in its Fund at the Prague Literary Archives (№ 2718).*

Conclusions. *The audio recording of the anecdote about Shevchenko the artist, recorded by I. Pankiewicz, is significant for both folklorists and literary scholars, as there are few authentic texts in their arsenal that have been recorded while preserving the characteristics of oral speech. It is important to attribute this*

text to the informant Fedor Shevchenko specifically as an anecdote (which serves as a significant argument in attempts to determine the genre affiliation of the recording).

Keywords: *joke, Shevchenko as an artist, the General's Portrait, Phonogram Archives, Ivan Pan'kevych Fund.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.